

بررسی تحلیلی مفاد روایت «یلهی عنهم» با رویکرد رفع تعارض ظاهری آن با آیات و دیگر روایات

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۲/۱۵

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۳/۱۹

نرگس نطقی^۱
کاوس روحی برندق^۲
علی حاجی خانی^۳

چکیده

روایات «یلهی عنهم» از دسته احادیث معتبر و مقبولی هستند که گروهی از انسان‌ها را از پرسش عالم برزخ معاف معرفی می‌کنند. این نوشتار با روش توصیفی - تحلیلی و با استفاده از شیوه گردآوری کتابخانه‌ای به مطالعه مفاد دقیق این روایات می‌پردازد و تعارض آن‌ها با آیات و دیگر روایات را بررسی می‌کند. فهم دقیق روایات «یلهی عنهم» نشان می‌دهد که این روایات، گروهی از انسان‌ها را تنها از سؤال برزخی معاف می‌کنند و سؤال برزخی با واقعیت‌هایی چون فشار قبر، ثواب و عذاب برزخی و مسأله اخروی متفاوت است. بنا براین، روایات مذکور با هیچ‌یک از آیات و روایات، تعارض غیرقابل جمع نداشته و تنها برخی از آن‌ها را تخصیص می‌زند.
کلیدواژه‌ها: محض الایمان، محض الکفر، یلهی عنهم، برزخ، مسأله.

۱. بیان مسأله

روایات مربوط به برزخ، بسیاری از وقایع و واقعیت‌های عالم برزخ چون مسأله، مخاطبان سؤال، محدوده سؤالات برزخی، فشار قبر، ثواب و عقاب برزخی و... را گزارش می‌کنند. در این میان، روایات «یلهی عنهم» از جمله روایات برزخی هستند که مخاطبان سؤالات و

۱. دانشجوی دکترای دانشگاه تربیت مدرس (نویسنده مسئول) (nnotghi@yahoo.com).

۲. دانشیار دانشگاه تربیت مدرس گروه علوم قرآن و حدیث (نویسنده مسئول) / k.roohi@modares.ac.ir

۳. استادیار دانشگاه تربیت مدرس گروه علوم قرآن و حدیث (نویسنده مسئول) / ali.hajikhani@modares.ac.ir

پرسش‌های برزخی را مشخص می‌کنند. در این روایات، انسان‌ها به سه دسته مؤمنان خالص، کافران خالص و گروه «یُلَهِی عَنهُم» تقسیم شده‌اند؛ در حالی که آیات و روایات دیگر، این تقسیم‌بندی را نپذیرفته و موضوع سؤال قبر را ناظر به همه افراد شمرده‌اند.

تعارض مذکور میان روایات «یُلَهِی عَنهُم» و آیات و دیگر روایات، این نوشتار را بدین سمت سوق داد تا مفاد روایات «یُلَهِی عَنهُم» را مطالعه کرده و تعارض مذکور را به بررسی بنشیند. بنا بر این، این نوشتار با هدف مطالعه مفاد روایات به چهار سؤال کیستی مؤمنان خالص و کافران خالص، و چرایی اختصاص سؤال قبر به آن‌ها، و کیستی گروه «یُلَهِی عَنهُم» و چرایی معاف شدن این گروه از سؤال را پاسخ می‌گوید. بخش دوم مقاله، تعارض پیش‌آمده را بررسی کرده و آن را حل یا رد می‌نماید.

اهمیت این پژوهش بدان است که نخست، مفاد حدیث را به صورت روشن و مفصل تبیین می‌کند تا مراد معصوم علیه السلام از مؤمن خالص، کافر خالص و گروه «یُلَهِی عَنهُم» مشخص گردد. همچنین بررسی تعارض این روایات با آیات و دیگر روایات از امتیازات ویژه این نوشتار است که در پژوهش‌های دیگر یافت نمی‌شود.

سوگمندانه در آثار پیشین، مفاد این دسته از روایات به صورت روشن و مفصل مطالعه دقیق نشده‌اند و تنها در ضمن دیگر مطالعات برزخی به صورت گذرا و کلی بدان پرداخته شده است. همچنین نوشتاری ویژه بررسی تعارض این روایات با آیات و دیگر روایات پیدا نشد. برخی از آثار پیشین - که از این روایات به صورت کلی و گذرا یاد کرده‌اند؛ عبارت‌اند از:

مقاله‌ها: «فشار برزخی از نگاه حدیث»، عبدالهادی مسعودی و راضیه مقبل، نشریه حدیث و اندیشه، بهار و تابستان ۱۳۹۵، شماره ۲۱، ص ۵۸-۷۹؛ «بررسی نظر شیخ مفید رحمته الله علیه پیرامون حیات برزخی»، احمد احمدی، مجموعه مقالات کنگره شیخ مفید، شماره دو، ص ۱۰۷.۸۶

کتاب‌ها: حیات ما بعد الموت، سید محمد حسین طباطبایی؛ معاد و عدل یا مراحل نهایی بشر، محمد علم الهدی؛ برزخ و معاد از دیدگاه قرآن و روایات، محمد عظیم محسنی دایکندی؛ حیات پس از مرگ؛ تحقیقی در حیات برزخی، علی محمد اسدی، برزخ پژوهشی قرآنی و روایی، علی محمد قاسمی.

پایان نامه‌ها: «سؤال در برزخ و قیامت»، بی بی زهرا سیدالحسینی طبسی، ۱۳۹۴، پایان نامه کارشناسی ارشد دانشگاه فردوسی مشهد؛ «عذاب‌ها و نعمت‌های برزخی در آیین قرآن و حدیث»، دانش عزیزپور، ۱۳۹۵، پایان نامه کارشناسی ارشد دانشگاه علوم قرآنی ایلام؛

«بررسی تطبیقی دیدگاه‌های ارائه شده درباره آیات برزخ»، طیبه پاسبان، ۱۳۹۴، پایان نامه کارشناسی ارشد دانشگاه فردوسی مشهد.

۲. روایات یلهی عنهم

در میان روایات گوناگون برزخی، دسته‌ای از روایات، مخاطبان سؤال‌های برزخی را مشخص می‌کنند که به نام روایات «یلهی عنهم» از آن‌ها یاد می‌شود. این روایات اهل برزخ را به سه گروه مؤمنان خالص، کافران خالص و گروه «یُلَهی عَنْهُمْ» تقسیم می‌کند. در این تقسیم‌بندی، دو گروه نخست در عالم قبر مخاطب سؤال‌ها و پرسش‌های برزخی قرار می‌گیرند و گروه سوم از این سؤال‌ها و پرسش‌ها معاف هستند. برخی از این روایات عبارت‌اند از:

أبو علی الأشعری، عن محمد بن عبد الجبار، عن الحجال، عن ثعلبه، عن أبي بكر الحضرمي قال: قال أبو عبد الله عليه السلام: لا يسأل في القبر إلا من محض الايمان محضاً أو محض الكفر محضاً والآخرين يلهون عنهم.^۴

عده من أصحابنا، عن سهل بن زياد، عن عبد الرحمن بن أبي نجران، عن عبد الله بن سنان، عن أبي عبد الله عليه السلام قال: إنما يسأل في قبره من محض الايمان محضاً والكفر محضاً وأما ما سوى ذلك فيلهي عنهم.^۵

این روایات به جهت متنی، تفاوت چشمگیری با هم نداشته و همه آن‌ها مفهومی واحد را گزارش می‌کنند؛ جز این‌که در روایات مذکور، عبارت «من محض الايمان» به دو قرائت «مَنْ» موصوله و «مِن» جاره خوانده شده است. این دو نوع قرائت بی‌آن‌که قاری آن‌ها مشخص باشد، توسط یک نفر گزارش شده است.^۶

بررسی این دو نوع قرائت نشان می‌دهد که قرائت با «مِن» جاره و «مَحْض» به شکل مصدری، تصحیفی است که اخبار صریح آن را رد می‌کنند؛ زیرا با این قرائت، معنای حدیث چنین می‌شود که تنها از عقاید سؤال می‌شود و از اعمال پرسیده نمی‌شود؛^۷ در حالی که نیمه دوم حدیث «وَأَمَّا مَا سِوَى ذَلِكَ فَيُلَهِّي عَنْهُمْ» - که در برابر نیمه اول حدیث آمده - به دنبال آن است که گروه «یلهی عنهم» را از سؤال‌های برزخی معاف کند و مخاطبان

۴. الکافی، ج ۳، ص ۲۳۵.

۵. همانجا. دیگر روایات رسیده در این موضوع را رک: همان، ج ۳، ص ۲۳۵-۲۳۸.

۶. بحار الانوار، ج ۶، ص ۲۶۰.

۷. همان.

سؤال‌های برزخی را مشخص کند؛ نه این‌که محتوای سؤال‌های برزخی را تبیین نماید. از همین رو، برخی از محدثان، ساختار فعلی را مناسب‌تر دانسته‌اند^۸ و با ترجیح قرائت موصوله، دلالت لفظ «باقون» بر اعمال را ابعاد دانسته‌اند.^۹

بنا بر این، قرائت روایت با «مَن» موصوله، قرائت درست و دقیق است و قرائت با «مِن» جاره، با معنا و مقصود روایت ناسازگار است؛ همان‌گونه که همه محدثان از قرائت با «مَن» موصوله دفاع کرده‌اند و قرائت با «مِن» جاره را مردود یا نادقیق اعلام کرده‌اند.

۳. بررسی مفاد حدیث

با توجه به صحت سندی روایات^{۱۰} و استفاضه آن‌ها^{۱۱} اطمینان لازم به صدور روایت حاصل می‌آید؛ چه این‌که برخی از محدثان متقدم، این احادیث را متواتر^{۱۲} یا شبه متواتر خوانده‌اند.^{۱۳} با پذیرش صحت سندی روایات «یلهی عنهم»، امکان فهم آن‌ها به عنوان سخن معصوم علیه السلام فراهم می‌آید. برای فهم درست و دقیق این روایات، بررسی مفاد حدیث لازم و اجتناب‌ناپذیر می‌نماید. بررسی مفاد حدیث با بررسی معانی واژه‌ها و ترکیبات به کاررفته در حدیث آغاز می‌شود که از بنیادی‌ترین قواعد فقه الحدیثی به شمار می‌آید.^{۱۴} برای فهم معانی واژه‌های به کاررفته در احادیث، دو شیوه تقلیدی و اجتهادی مورد استفاده است که روش دوم به جهت طول کشیدن و مشکل بودنش کمتر به کار می‌رود. در روش اول، با مراجعه به کتب لغات، معنای ارائه شده ذیل واژه مورد نظر را می‌یابیم و با اعتماد به درستی گفته لغت‌دانان، همان را معنای اصلی کلمه فرض می‌کنیم.^{۱۵}

در این روش، چنانچه در معنای واژه‌ها میان اهل لغت اتفاق باشد، معنای متفق علیه به عنوان معنای استعمالی واژه اتخاذ می‌شود و در صورت وجود اختلاف میان اهل لغت، لازم

۸. من لا یحضره الفقیه، ج ۱، ص ۱۷۱.

۹. لوامع صاحبقرانی، ج ۲، ص ۴۵۶.

۱۰. وهیافتی تحلیلی بر فهم حدیث، ص ۱۰۴-۱۰۳.

۱۱. مراد از استفاضه روایت، این است که این روایات در هر طبقه با بیش از دو راوی نقل شده‌اند (رک: دانش درباره الحدیث، ص ۸۷).

۱۲. الفصول المهمه فی أصول الأئمه، ج ۱، ص ۳۲۶؛ بحار الانوار، ج ۶، ص ۲۷۷.

۱۳. لوامع صاحبقرانی، ج ۲، ص ۴۵۶.

۱۴. درسنامه فهم حدیث، ص ۹۴.۸۱.

۱۵. همان، ص ۸۱.

است باگردآوری قراین، یک معنا را بردیگری ترجیح داد.

در روایات مذکور چهار واژه «محض»، «ایمان»، «کفر» و «الهاء» وجود دارد که فهم دقیق حدیث متوقف بر فهم معنای دقیق آن‌ها است.

۱-۳. محض

واژه «محض» به معنای خالص هر چیزی است که از هرگونه غش و آمیختگی با چیزی به دور باشد.^{۱۶} موارد رایج کاربری این واژه را می‌توان در تعبیر «اللبن المحض» به معنای شیر خالص و تعبیر «الحریر المحض» به معنای ابریشم خالص دید.^{۱۷} بنا براین واژه محض به همان معنای رایج و عرفی خالص و به دور از آلودگی است و در حدیث نیز به همین معنا به کار رفته است.

۲-۳. ایمان

واژه «ایمان» از ماده «امن»، به دو معنای «سکونت قلبی» و «تصدیق» است^{۱۸} که نقیض خوف و ترس است.^{۱۹} برخی از واژه‌شناسان، معنای اصلی این واژه را همان طمأنینه نفس و زوال ترس دانسته‌اند.^{۲۰} گویی معنای «تصدیق»، خود مأخوذ و مقتبس از همان معنای «سکونت و اطمینان قلبی» است؛^{۲۱} چنان‌که برخی از متکلمان، ایمان را همان اطمینان و اعتقاد جازم و باور راسخ دانسته‌اند.^{۲۲} این واژه در برابر کفر قرار دارد^{۲۳} و متعلقات اصلی آن، خدای بزرگ، پیامبر ﷺ، کتب الهی و قیامت است.^{۲۴} از این رو، برخی از متکلمان، ایمان را تصدیق قلبی خدای بزرگ و حقانیت

۱۶. مجمع البحرین، ج ۴، ص ۲۲۹؛ لسان العرب، ج ۷، ص ۲۲۷؛ النهایه فی غریب الحدیث والاثار، ج ۴، ص ۳۰۲؛ تاج العروس، ج ۱۰، ص ۱۴۹.

۱۷. مجمع البحرین، ج ۴، ص ۲۲۹.

۱۸. معجم مقاییس اللغه، ج ۱، ص ۱۳۳.

۱۹. العین، ج ۸، ص ۳۸۸.

۲۰. المفردات فی غریب القرآن، ص ۲۵.

۲۱. التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، ج ۱، ص ۱۵۰.

۲۲. فرهنگ اصطلاحات علم کلام، ص ۷۶.

۲۳. لسان العرب، ج ۱۳، ص ۲۱.

۲۴. مجمع البحرین، ج ۲، ص ۲۰۵۲۰۴.

رسالت پیامبر ﷺ و اصول و آیینی دانسته‌اند که پیامبر از سوی خدا آورده است.^{۲۵} برخی علاوه بر اعتقاد و باور قلبی، گستره ایمان را به امور زبانی و رفتاری نیز گسترش داده‌اند و سخن راست و عمل صالح را در ایمان داخل دانسته‌اند.^{۲۶} حال آن‌که سخن راست و عمل صالح از فواید و آورده‌های ایمان است؛ بلکه قصد و تصمیم بر التزام عملی به متعلقات ایمان برای تزین به لباس ایمان کافی است و نیازی به عمل به متعلقات ایمانی نیست؛^{۲۷} گوا این‌که ایمان از جنس و ماهیت باور قلبی است و متفاوت از عمل است که از آثار ارکان و جوارح است.

اما برخی علاوه بر تصدیق، مفاهیم دقیق‌تر و حساس‌تری چون اظهار خشوع در برابر چیزی را به گستره معنایی این واژه افزوده‌اند^{۲۸} که این معنا از فواید و دستاوردهای ایمان است؛ چنان‌که هر مؤمن در برابر متعلقات ایمانش، خاشع و تسلیم است.

با توجه به معنای اصلی و استعمالی ایمان، مراد از محض ایمان، خالص‌سازی ایمان است^{۲۹} که انسان را از قبول القائات و وسوسه‌های شیطانی نجات می‌دهد.^{۳۰}

با توجه به معانی مذکور، ایمان خالص، بالاترین درجه سکونت و اطمینان انسان به متعلقات ایمانی چون توحید، نبوت، معاد و امامت است که این سکونت و اطمینان، زمینه‌ساز تصدیق و پذیرش این متعلقات می‌شود. بنا بر این، افرادی در عالم برزخ توان پاسخ‌گویی به سؤال‌های برزخی را دارا هستند که در عالم دنیا تکلیف خود را نسبت به متعلقات ایمانی روشن کرده‌اند و با اطمینان به آن‌ها، حقانیت و راستی آن‌ها را در بالاترین درجه ممکن پذیرفته‌اند.

این برداشت از روایت با دیگر روایات برزخی نیز سازگار است؛ آنجا که روایات، محتوای سؤال‌ات و پرسش‌های برزخی را باورها و اعتقادات معرفی می‌کنند و از دیگر آموزه‌های دینی چون تکالیف عملی سخنی به میان نمی‌آورند.^{۳۱}

۲۵. دایره المعارف تشیع، ج ۲، ص ۶۵۴؛ فرهنگ علم کلام، ص ۷۲؛ سرمایه ایمان، ص ۱۶۵.

۲۶. المفردات فی غریب القرآن، ص ۲۶.

۲۷. «رابطه ایمان و معرفت از دیدگاه علامه مصباح یزدی»، ص ۷۹.

۲۸. القاموس المحيط، ج ۴، ص ۱۹۷؛ تاج العروس، ج ۱۸، ص ۲۵.

۲۹. من لا یحضره الفقیه، ج ۱، ص ۱۷۸.

۳۰. مجمع البحرین، ج ۲، ص ۳۸۵.

۳۱. الکافی، ج ۳، ص ۲۳۲ و ۲۳۶-۲۳۸؛ الاعتقادات فی الامامیه، ص ۵۹؛ تصحیح الاعتقادات الامامیه، ص ۹۹؛

ناگفته نماند که چنین افرادی با التزام و پذیرش کامل و فزاینده نسبت به متعلقات ایمانی و عزم راسخ بر اقدام عملی نسبت به لوازم این متعلقات، از پرونده روشن و درخشانی برخوردار هستند که در عالم آخرت این پرونده، آن‌ها را به جایگاه حقیقی شان خواهد رساند.

۳-۳. کفر

ماده «کفر» به معنای پوشاندن و سرپوش گذاشتن^{۳۲} و سرپیچی و امتناع است که هم در برابر مفهوم «ایمان»^{۳۳} و هم در برابر مفهوم «شکر» قرار می‌گیرد.^{۳۴} از این رو، واژه «کفر» هم به مفهوم «پوشاندن» و هم به معنای «انکار کردن» به کار می‌رود؛^{۳۵} همان‌گونه که در تعریف اصطلاحی، کفر را انکار^{۳۶} و عدم تصدیق قلبی چیزی دانستند که تصدیق آن واجب است.^{۳۷}

با توجه به معانی «کفر»، کافر کسی است که خدای بزرگ را انکار می‌کند^{۳۸} و حق^{۳۹} و نعمت‌های الهی را می‌پوشاند^{۴۰} بنا بر این کفر را می‌توان رد و عدم اعتنا به چیزی دانست که پیامدهای آن تبری، محو و سرپوشی است و ناسپاسی و بی‌توجهی به نعمت‌ها و احسان‌ها و رد و بی‌توجهی به حق از مصادیق آن هستند.^{۴۱}

به نظر می‌رسد که این معنا، همان معنای جامع است که معانی پیشین را پوشش می‌دهد؛ زیرا کفر به معنای رد هم معنای ناسپاسی را در بر می‌گیرد که نوعی رد نسبت به نعمت‌ها و خوبی‌ها است. و هم معنای انکار را در بر می‌گیرد که رد حق و حقیقت است؛ با وجود روشن بودن آن.

جاوید یا حیات اخروی، ص ۳۵.

۳۲. معجم مقاییس اللغة، ج ۵، ص ۱۹۱؛ المفردات فی غریب القرآن، ص ۴۳۳.

۳۳. لسان العرب، ج ۵، ص ۱۴۴.

۳۴. العین، ج ۵، ص ۳۵۶.

۳۵. الصحاح، ج ۲، ص ۸۰۷.

۳۶. فرهنگ علم کلام، ص ۱۹۱.

۳۷. سرمایه ایمان، ص ۱۶۶.

۳۸. الفروق اللغویه، ص ۴۵؛ القاموس المحيط، ج ۲، ص ۱۲۸.

۳۹. معجم مقاییس اللغة، ج ۵، ص ۱۹۱.

۴۰. الصحاح، ج ۲، ص ۸۰۸؛ القاموس المحيط، ج ۲، ص ۱۲۸.

۴۱. التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، ج ۱۰، ص ۷۹.

بنا بر این، اگر تعبیر «من محض الکفر» را به کافر خالص تعبیر کنیم، این تعبیر دامن فاجرانی را می‌گیرد که از همه درجات ایمان بازمانده‌اند^{۴۲} و با توجه محض به کفر و تلاش جهت پرورش و تقویت کفر به وسیله جدال با اهل حق و عداوت آشکار با ائمه دین به بالاترین مراتب کفر دست یازیده‌اند. چنین کسی هنگامی که از ایمان سؤال شود، از آنجا که ایمان بزرگ‌ترین دشمن او بوده است، زبانش مردد آید و از پاسخ‌گویی بازماند.^{۴۳}

برخی با نگاهی دقیق‌تر، تعبیر «محض الکفر» را به کسانی نسبت داده‌اند که حق را انکار می‌کردند؛ در حالی که به وسیله آن، هدایت می‌شدند یا دست کم با پذیرش حق، امکان هدایت برای آن‌ها فراهم می‌شد. آن‌ها روشن‌ترین مصداق حق را ولایت و وصایت پیامبر صلی الله علیه و آله دانسته‌اند که توان هدایت مردم را دارا بود؛ اما بسیاری از اهل سنت، به ویژه علمای آن‌ها، نسبت به آن کوتاهی کردند؛^{۴۴} چنان‌که برخی به روشنی مدعی شده‌اند که ناصبی‌ها به انتهای فساد رسیده‌اند و آنان شایستگی این را دارا هستند که کافر خالص نامیده شوند.^{۴۵}

این که تعبیر «محض الکفر» را به ردکنندگان ولایت معنا کنیم، تنها یک مصداق روشن این تعبیر را به جای معنای آن نشانده‌ایم؛ در حالی که این تعبیر معنایی فراتر و گسترده‌تر دارد و ردکنندگان ولایت را نیز در بر می‌گیرد. شاید علت توجه به این معنا، آن باشد که از دوره پیامبر صلی الله علیه و آله به بعد هیچ جریان به اندازه جریان سقیفه و هیچ عاملی به اندازه تعویض جانشین پیامبر صلی الله علیه و آله در کفر و ایمان انسان‌ها دخیل نبوده است و این عامل ریشه و اساس همه گمراهی‌ها و ناراستی‌ها بعد از شهادت پیامبر صلی الله علیه و آله قلمداد می‌شود.

۴-۳. الهاء

«الهاء» از ماده «لهو» یا «لهی»^{۴۶} به معنای صرف نظر کردن، برگشتن، روی گرداندن، ترک چیزی^{۴۸} به خاطر دیگری^{۴۹} و اشتغال از چیزی به دیگری^{۵۰} به کار می‌رود.

۴۲. الوافی، ج ۲۵، ص ۶۱۴: الولادات الثلاث، ص ۱۵۱۱۵۰.

۴۳. الوافی، ج ۲۵، ص ۶۱۴.

۴۴. لوامع صاحبقرانی، ج ۲، ص ۴۵۶: الانوار الساطعه فی شرح زیاره الجامعه، ج ۴، ص ۴۴۴.

۴۵. تنزیه الشیعه الإثنی عشریه عن الشبهات الواهیة، ج ۲، ص ۵۶۴: ۵۶۵.

۴۶. معجم مقاییس اللغه، ج ۵، ص ۲۱۳.

۴۷. العین، ج ۴، ص ۸۷.

۴۸. ترتیب اصلاح المنطق، ص ۳۳۸.

۴۹. معجم مقاییس اللغه، ج ۵، ص ۲۱۳.

با توجه به معنای ماده مذکور، عبارت «من یلهی عنهم» به کسانی اشاره دارد که در سؤال و پرسش‌های برزخی به آن‌ها توجه نمی‌شود؛^{۵۱} گویی مأموران سؤال و پرسش از آن‌ها روی گردانده‌اند و از سؤال کردن از آن‌ها صرف نظر کرده‌اند.

این رویگردانی و صرف نظر از آن‌ها بدان جهت است که آن‌ها شایسته سؤال از ایمان نیستند. دلیل این که آن‌ها شایسته سؤال از ایمان نیستند، این است که آن‌ها در طول زندگی به دینشان توجه کافی نداشته و بیشتر به معاش و امور دنیوی چشم داشتند.^{۵۲} این گروه به جهت ضعف فکری و علمی^{۵۳} در عالم دنیا، به زندگی جاهلانه تن داده‌اند و با درپیش گرفتن تقلید محض، از تفکر و منطق جهت تشخیص حق و پیدا کردن راه حق دور مانده‌اند.

شایان توجه است که معاف شدن این گروه از سؤال و پرسش برزخی به این دلیل نیست که اعمال ایمانی و کفر آن‌ها با هم مساوی است؛ بلکه این امر ریشه در عدم اهلیت و شایستگی این گروه برای سؤال شدن دارد تا بتوانند مسأله را بفهمند و معنای آن را بشناسند.^{۵۴} از همین روست که برخی این گروه را مستضعفانی^{۵۵} شمرده‌اند که زیر سلطه فرهنگی بوده‌اند و از تشخیص حق عاجز مانده‌اند و قادر به هجرت از دیار خود نیز نبوده‌اند.^{۵۶} به تعبیر قرآن،^{۵۷} این افراد در زمین، مورد تعدی و غلبه افراد ستمگر قرار گرفته و در نتیجه سیطره و استیلای آنان، اختیار و آزادی خود را از دست داده و تحت قیمومیت آن طایفه ستمگر قرار گرفته‌اند.^{۵۸} مصادیق و شواهد خارجی این گروه بسیار متفاوت و گوناگون است؛ به عنوان مثال، ابلهان، دیوانگان، کودکان^{۵۹} و کسانی که در دوره فترت انبیا می‌زیستند^{۶۰} یا کسانی که توانایی

۵۰. لسان العرب، ج ۱۵، ص ۲۵۹.

۵۱. الوافی، ج ۲۵، ص ۶۱۴.

۵۲. همان.

۵۳. انسان در عالم برزخ، ص ۱۷۷.

۵۴. حق الیقین فی معرفه اصول الدین، ج ۲، ص ۷۲.

۵۵. الفصول المهمه فی اصول الائمه، ج ۱، ص ۹۴.

۵۶. حیات پس از مرگ، ص ۱۳۷.

۵۷. "و تُرِيدُ أَنْ نَمُنَّ عَلَى الَّذِينَ اسْتَضَعُّوا فِي الْأَرْضِ وَ نَجْعَلَهُمْ أَئِمَّةً وَ نَجْعَلَهُمُ الْوَارِثِينَ" (سوره قصص، آیه ۵)

۵۸. معاد شناسی، ج ۳، ص ۶۶.

۵۹. حق الیقین فی معرفه اصول الدین، ج ۲، ص ۷۰؛ سؤال در برزخ و قیامت، ص ۷۳.

۶۰. منهاج البراعه فی شرح نهج البلاغه، ج ۶، ص ۵۷.

تشخیص دین بر حق را ندارند و حقی جز دین آبا و اجداد خود نمی‌شناسند، در این گروه قرار می‌گیرند. یا افرادی که تمام ادیان و مذاهب را در عرض هم می‌بینند و هیچ‌یک را ناسخ دیگری نمی‌دانند. همچنین گروهی که از روی سادگی زیاد، پیوسته تحت تأثیر محیط اجتماعی هستند. اینان در صورتی که در مقدمات کار مقصر نباشند، از مستضعفان فکری محسوب می‌شوند.^{۶۱}

شاید این نحوه برخورد خدای بزرگ با اهل برزخ و معاف کردن گروه سوم از سؤال و پرسش ریشه در عدل خداوند دارد که با همگان منصفانه برخورد می‌کند^{۶۲} و از هر کس به اندازه توان و امکانش انتظار و توقع می‌برد؛ چنان‌که فقهای شیعه، بلکه جمیع فقهای اسلام بر این‌که جمیع تکالیف الهیه مشروط به علم و قدرت است، اتفاق و اجماع کرده‌اند.^{۶۳}

درباره این گروه، آیه «إِنَّ الَّذِينَ تَوَفَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ ظَالِمِي أَنْفُسِهِمْ قَالُوا فِيمَ كُنْتُمْ قَالُوا كُنَّا مُسْتَضْعَفِينَ فِي الْأَرْضِ قَالُوا أَلَمْ تَكُنْ أَرْضُ اللَّهِ وَسِعَةً فَتُهَاجِرُوا فِيهَا فَأُولَئِكَ مَأْوَاهُمْ جَهَنَّمُ وَسَاءَتْ مَصِيرًا»^{۶۴} - که مربوط به سؤال‌های برزخی است^{۶۵} - نکته‌ای قابل توجه دارد. ذیل این آیه، روایتی نقل شده است که عبارت «ظالمی انفسهم» را به افرادی تأویل می‌کند که از امیر مؤمنان علیه السلام جدا شدند و در جنگ، ایشان را همراهی نکردند. این افراد در هنگام مرگ، در برابر سؤالات فرشتگان الهی پاسخ می‌دهند که ما مستضعف بودیم و توان تشخیص حق را نداشتیم؛ اما فرشتگان الهی این پاسخ را از آن‌ها نمی‌پذیرند؛ زیرا آن‌ها می‌توانستند به سرزمینی دیگر مهاجرت کنند؛ اما این پاسخ از برخی از این افراد، اعم از مردان، زنان و کودکان - که به راستی از تشخیص حقیقت محروم بودند - پذیرفته می‌گردد.^{۶۶}

این روایت، برداشت پیشین را تأیید می‌کند که به گونه‌ای خاص با انسان‌های مستضعف فکری - که از قوه انتخاب و اختیاری بهره‌برده‌اند - در عالم برزخ برخورد می‌شود؛ زیرا جهل به معارف دین از روی ضعف و قصور نزد خدای بزرگ پذیرفته است. این ضعف یا به خاطر عدم دسترسی به عالم دینی است و یا به جهت عدم امکان عمل به دستورات دینی

۶۱. معاد در نگاه عقل و دین، ص ۳۰۶.

۶۲. «نسبت عدالت و اخلاق در نهج البلاغه»، ص ۸.

۶۳. معاد شناسی، ج ۳، ص ۵۳.

۶۴. سوره نساء، آیه ۹۷.

۶۵. المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۵، ص ۴۹.

۶۶. تفسیر نور الثقلین، ج ۱، ص ۵۳۶؛ تفسیر القمی، ج ۱، ص ۱۴۹.

است.^{۶۷}

درباره وضعیت این گروه در عالم برزخ، توصیفات متعددی آمده است. برخی آنان را چنین توصیف کرده‌اند که از سؤال و ثواب و عقاب در عالم برزخ دور هستند؛^{۶۸} در حالی که این روایات از ثواب و عقاب آن‌ها سخنی به میان نیاورده‌اند، بلکه تنها آن‌ها را از سؤال قبر معاف داشته است و سؤال با عذاب و ثواب متفاوت است؛ چنان‌که نفی ثواب از مستضعفان و متوسط‌های اهل ایمان بسیار بعید به نظر می‌رسد. از این رو، برخلاف قول رایج میان محدثان شیعه مبنی بر عدم عذاب و پاداش گروه سوم،^{۶۹} باید گفت که احادیث «یلهی عنهم» از عذاب و پاداش این گروه سخنی نگفته‌اند و موضوع این روایات محدود به سؤال در برزخ است.^{۷۰}

بنا بر این، از عدم سؤال در روایات، عدم ثواب و عذاب را نمی‌توان استنباط کرد؛ زیرا هیچ ملازمه‌ای بین عدم سؤال از میت و عدم عذاب و ثواب وجود ندارد، بلکه ممکن است سؤال از متوسطین و مستضعفان صورت نگیرد؛ زیرا دارای شرایط پرسش نیستند؛ اما بعد از آن، در برزخ لطف و رحمت واسع‌الهی متناسب حال آنان نصیبشان گردد و ثوابی عنایت فرماید.^{۷۱} برخی این گروه سوم را چنین توصیف کرده‌اند که تا روز قیامت در خواب، غفلت و بی‌خبری به سر می‌برند.^{۷۲} این تعبیر نیز درباره آن‌ها چندان دقیق نیست؛ زیرا بی‌خبری در عالم برزخ اعم از سؤال است؛ در حالی که این روایات تنها موضوع سؤال قبر را مطرح کرده‌اند و آنان را تنها از سؤال معاف دانسته‌اند.

برخی با استناد به احادیث، مستضعفان را از بعث و نشر نیز معاف دانسته‌اند و چنین تصور کرده‌اند که آن‌ها مانند بهائم به محض مردن از بین می‌روند.^{۷۳} این برداشت از روایات، بسیار غریب به نظر می‌رسد؛ زیرا از یک سو، این روایات هیچ دلالتی بر بعث و نشر در روز قیامت ندارند و تنها به طور خاص، موضوع سؤال در برزخ را گزارش می‌کنند. از سوی دیگر،

۶۷. المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۵، ص ۵۱.

۶۸. بحار الانوار، ج ۶، ص ۲۶۰؛ معاد در نگاه عقل و دین، ص ۳۱۹.

۶۹. المسائل السرویه، ص ۸۸.

۷۰. الولادات الثلاث، ص ۱۲۸؛ دانش درایه الحدیث، ص ۳۱۹؛ برزخ و معاد از دیدگاه قرآن و روایات، ص ۲۳۶.

۷۱. برزخ و معاد از دیدگاه قرآن و روایات، ص ۲۳۶-۲۳۷.

۷۲. انسان از مرگ تا برزخ، ص ۱۰۴؛ معاد در نگاه عقل و دین، ص ۳۳۱؛ دانش درایه الحدیث، ص ۳۲۶.

۷۳. دانش درایه الحدیث، ص ۳۲۶.

این گروه که از سؤال برزخی معاف هستند، تنها به این دلیل است که به جهت ضعف علمی و فکری اهلیت و شایستگی سؤال ندارند؛ وگرنه آن‌ها هم به نوبه خود اعمال صالح و ناصالحی داشته‌اند که در روز قیامت حسابرسی می‌شود.

اما برخی بر آن شده‌اند که موضوع سؤال قبر در این روایات را باید بر سؤال خاص حمل کرد. توضیح، این که از گروه سوم، سؤال خاص مثل سؤال از جزئیات و تفصیل نماز و زکات نمی‌شود؛ زیرا بسیاری از مستضعفان، اعم از زنان، پیران، برخی روستاییان و صحرانشینان از دیار علم دور بوده‌اند و عالم و فقیهی بین آن‌ها نبوده تا جزئیات این واجبات را بشناسند؛ بلکه همین مقدار از نماز و روزه‌ای را که انجام می‌دادند، واجب می‌دانستند. اما از آن‌ها از خدا، پیامبر ﷺ و امام علیؑ - که همه سرزمین‌ها از آن آگاه شده‌اند - سؤال می‌شود.^{۷۴} این برداشت از روایت، برداشتی جدید از روایت و مخالف با ظاهر آن است. از این رو، نیازمند مدارک و مستندات است که بتواند معنایی علاوه بر معنای ظاهری را بر روایت حمل کند. جدای از این، دلیل بر نادرستی این برداشت، روایاتی است که موضوع و محتوای سؤال‌های برزخی را همین موضوعات اعتقادی و بینشی دانسته‌اند^{۷۵} و سؤال از اعمال و کردارها را به عالم آخرت موکول کرده‌اند.^{۷۶}

از آن چه گذشت، برمی‌آید که مؤمنان خالص و کافران خالص - که از ظرفیت فکری بالایی در مسیر حق یا باطل برخوردار هستند - در برزخ مورد سؤال قرار می‌گیرند؛ اما مستضعفان فکری - که از ظرفیت فکری اندکی برخوردار هستند و در دنیا به درجه انتخاب آگاهانه و تصمیم‌گیری منطقی نرسیده‌اند - در عالم برزخ از سؤال‌های برزخی معاف می‌شوند؛ زیرا این افراد در دنیا به مقام سؤال و جواب نرسیده‌اند و شایسته سؤال نیستند. آن‌ها در طول زندگی دنیایی‌شان بیشتر به معاش و امور دنیوی توجه داشتند و از امور فکری و علمی بازماندند.

۴. آیات و روایات معارض

همان‌گونه که پیداست، ظاهر روایات مذکور بدین موضوع توجه می‌دهد که در عالم برزخ، تنها دو گروه مؤمنان خالص و کافران خالص مورد سؤال و پرسش قرار می‌گیرند و غیر از این دو گروه، سؤال‌ها و پرسش‌های عالم برزخ از دیگران برداشته می‌شود. این در حالی است که آیات

۷۴. ثنالی الاخبار، ج ۵، ص ۳۱.

۷۵. الکافی، ج ۳، ص ۲۳۲ و ۲۳۶ - ۲۳۸؛ الاعتقادات فی الامامیه، ص ۵۹؛ تصحیح الاعتقادات الامامیه، ص ۹۹.

۷۶. زندگی جاوید یا حیات اخروی، ص ۳۵؛ الولادات الثلاث، ص ۱۳۶ و ۱۳۹.

و روایاتی چند، از عمومی بودن و همگانی شدن سؤال‌ها و پرسش‌های برزخی خبر می‌دهند و هیچ‌یک از انسان‌ها را از این سؤال‌ها و پرسش‌ها معاف نمی‌دانند. برخی از این آیات و روایات عبارت‌اند از:

۴-۱. برزخ از آموزه‌های مطرح در کتاب قرآن کریم است و چندی از آیات این کتاب بدین موضوع پرداخته‌اند. در این آیات، موضوعاتی برزخی چون وجود برزخ، حیات برزخی شهیدان، ثواب و عقاب برزخی، ویژگی زمان در برزخ، سؤال برزخی، بهشت و جهنم برزخی و ... دیده می‌شود. در برخی از این آیات، نوعی تعارض بدوی و اولیه با روایات «یلهی عنهم» دیده می‌شود. این آیات عبارت‌اند از:

﴿إِنَّ الَّذِينَ تَوَفَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ ظَالِمِي أَنْفُسِهِمْ قَالُوا فِيمَ كُنْتُمْ قَالُوا كُنَّا مُسْتَضْعَفِينَ فِي الْأَرْضِ قَالُوا أَلَمْ تَكُنْ أَرْضَ اللَّهِ وَاسِعَةً فَتُهَاجِرُوا فِيهَا فَأُولَئِكَ مَأْوَاهُمْ جَهَنَّمَ وَسَاءَتْ مَصِيرًا﴾.^{۷۷}

﴿قُلْ يَتَوَفَّاكُم مَلَكُ الْمَوْتِ الَّذِي وُكِّلَ بِكُمْ ثُمَّ إِلَىٰ رَبِّكُمْ تُرْجَعُونَ﴾.^{۷۸}
 ﴿اللَّهُ يَتَوَفَّى الْأَنْفُسَ حِينَ مَوْتِهَا وَالَّتِي لَمْ تَمُتْ فِي مَنَامِهَا فَيُمْسِكُ الَّتِي قَضَىٰ عَلَيْهَا الْمَوْتَ وَيُرْسِلُ الْأُخْرَىٰ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ﴾.^{۷۹}
 ﴿التَّارُ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا غُدُوًّا وَعَشِيًّا وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ أَدْخِلُوا آلَ فِرْعَوْنَ أَشَدَّ الْعَذَابِ﴾.^{۸۰}

برخی از اندیشمندان مسلمان با استناد به این آیات، بر این باورند که هیچ‌کس در فاصله مرگ و قیامت کبری در خاموشی و بی‌حسی فرو نمی‌رود؛ یعنی چنین نیست که انسان پس از مردن در حالی شبیه بی‌هوشی فرورود و هیچ‌چیز را احساس نکند؛ نه لذتی داشته باشد، نه المی، نه سروری و نه اندوهی؛ بلکه انسان بلافاصله پس از مرگ، وارد مرحله‌ای دیگر از حیات می‌شود که همه چیز را حس می‌کند؛ از چیزهایی لذت می‌برد و از چیزهایی رنج.^{۸۱} آن‌ها با استناد به این آیات بر آن شده‌اند که انسان در فاصله بین مرگ و قیامت از یک حیات کامل برخوردار است.^{۸۲}

۷۷. سوره نساء، آیه ۹۷.

۷۸. سوره سجده، آیه ۱۱.

۷۹. سوره زمر، آیه ۴۲.

۸۰. سوره غافر، آیه ۴۶.

۸۱. زندگی جاوید یا حیات اخروی، ص ۲۶.

۸۲. همان، ص ۲۸.

توصیف مذکور از زندگی برزخی، نشان می‌دهد که برزخیان دارای حیات بوده و به دو گروه متنعم ورنجیده تقسیم می‌شوند و هیچ‌یک از اهل برزخ به حال خود رها نمی‌شوند. بنا براین، آنچه در این گفتار مورد بحث قرار گرفته است، حیات برزخی قبل از حیات اخروی است و موضوع سؤال برزخی در میان نبوده است و متن درصدد تعیین مخاطبان سؤال‌های برزخی نیست.

در اینجا ممکن است گفته شود که در آیات مورد اشاره، به نوعی از سؤال و جواب همگانی پس از مرگ (برزخ) سخن گفته شده، لذا به صراحت آمده که وقتی ملائکه مرگ جان انسانی را می‌گیرند، از وی سؤال می‌کنند: کجا بودی و چه می‌کردی؟ با توجه به این موضوع، چگونه می‌شود به راحتی گفت که سؤال برزخی نیست؟ باید توجه داشت که این سؤال‌ها در آیات از گروه کافران محض پرسیده می‌شود، نه مستضعفان فکری که در روایات از سؤال برزخی معاف شده‌اند.

از این رو، این که همه اهل برزخ دارای حیات هستند و از نعمت‌ها و نعمت‌های برزخی برخوردارند، چندان با موضوع سؤال برزخی ارتباط ندارد و نمی‌توان بین آن‌ها ارتباط مطابقی، ضمنی یا التزامی برقرار کرد تا از متن، عمومیت سؤال برزخی را برداشت کرد.

ناگفته نماند که در میان آیات مذکور، تنها آیه ﴿إِنَّ الَّذِينَ تَوَفَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ ظَالِمِي أَنْفُسِهِمْ قَالُوا فِيمَ كُنْتُمْ قَالُوا كُنَّا مُسْتَضْعَفِينَ فِي الْأَرْضِ قَالُوا أَلَمْ تَكُنْ أَرْضَ اللَّهِ وَاسِعَةً فَتُهَاجِرُوا فِيهَا فَأُولَئِكَ مَأْوَاهُمْ جَهَنَّمُ وَسَاءَتْ مَصِيرًا﴾^{۸۳} از سؤال برزخی سخن می‌گوید که مخاطب آن کافران و مشرکان هستند^{۸۴} و از اعضای کافران محض قلمداد می‌شوند؛ نه مستضعفان فکری که در روایت از سؤال برزخی معاف شده‌اند. دلیل بر این ادعا، آن است که آیه در ادامه بر این گروه اعتراض می‌کند که چرا از سرزمین کفر به سرزمین دیگری مهاجرت نکردند تا با دور شدن از فضای کفر و شرک بتوانند دین و ایمان خود را حفظ کنند. توقع آیه از این گروه برای مهاجرت به سرزمین دیگر نشان می‌دهد که این گروه از قوه تفکر بالایی برخوردار بودند و دست‌کم این قدرت تشخیص را داشتند که با مهاجرت از این سرزمین، می‌توانند دین و ایمانشان را حفظ کنند.

۸۳. سوره نساء، آیه ۹۷.

۸۴. التبیان فی تفسیر القرآن، ج ۳، ص ۳۰۳؛ مجمع البیان فی تفسیر القرآن، ج ۳، ص ۱۵۱؛ المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۱،

مدعای عمومیت سؤال برزخی، گاه به برخی از قدما و فلاسفه نیز نسبت داده شده است؛ در حالی که آنچه در آثار آن‌ها دیده می‌شود، دلالت تام و دقیقی بر این مدعا ندارند؛^{۸۵} زیرا در آثار قدما و فلاسفه، تعابیر مهمله و کلی به کار رفته است و هیچ سوره قید مطلقی چون «کل»، «جمیع» و... در این آثار دیده نمی‌شود تا بتوان حیات و سؤال‌های برزخی را به همه انسان‌ها نسبت داد؛ جز این که در یکی از آثار، به طور صریح، تعطیلی محض روح در عالم برزخ را انکار کرده است و انسان‌های متوسط و ناقص را در عالم برزخ، دارای حیاتی بین عالم بینابینی جسم و روح دانسته است.^{۸۶}

در این اثر، از سؤال در برزخ حرفی زده نشده است و تنها نوع هستی و وجود برزخیان را مشخص کرده است که برخی در عالم مفارقات حیات دارند و انسان‌های متوسط و ناقص بین عالم ماده و عقل زندگی می‌کنند. در حقیقت، این اثر، مرتبه وجودی اهل برزخ را مشخص کرده است و نسبت به موضوع سؤال و پرسش ساکت مانده است و اگر لازم نیست سوره داشته باشند، وضعیت کاربرد کلمات و تعابیر به خوبی گویایی دارند؛ مثلاً وقتی از مستضعان سؤال می‌شود: فیم کنتم؟ و آن‌ها به صراحت می‌گویند ما مستضعف بودیم، پیدا است که سؤال و جواب هست. بنا بر این، بنا بر قاعده ترجیح مصرح بر غیر مصرح^{۸۷} می‌توان روایات «یلهی عنهم» را بر یافته‌های دانشمندان ترجیح داد و مدعای عمومی بودن مخاطبان سؤال‌های برزخی را با این روایات تخصیص زد.

با توجه به آنچه گذشت، آیات مذکور و دلایل برخی دانشمندان دلیل و مدرک کافی برای اثبات عمومیت مخاطبان سؤال و پرسش برزخی نیستند و نمی‌توانند سؤال و پرسش برزخی را به همه نسبت دهند.

و یاسناد الحافظ المذكور برفعه، قال: أقبل صخر بن حرب حتى جلس إلى جنب رسول الله ﷺ فقال: يا محمد! هذا الأمر لنا من بعدك أم لمن؟ قال: يا صخر! الأمر من بعدى لمن هو منى بمنزله هارون من موسى. فأُنزل الله تعالى: ﴿عم يتساءلون﴾؛ یعنی: يسألک أهل مکة عن خلفه علی بن أبی طالب. ﴿عن النبا العظيم * الذی هم فیه مختلفون﴾. منهم المصدق بولایتیه و خلافته. ﴿کلا﴾ (ردع) ورد عليهم. ﴿سيعلمون﴾ سيعرفون خلافته بعدک إنها حق یكون. ﴿ثم کلا سيعلمون﴾ سيعرفون خلافته و ولایتیه إذ يسألون عنها فی

۸۵. الحکمه المتعالیه فی الأسفار العقلیه الأربعة، ج ۵، ص ۳۳۵-۳۳۶.

۸۶. الشواهد الربوبیه فی المناهج السلوکیه، ص ۲۶۷.

۸۷. مبانی رفع تعارض اخبار از دیدگاه شیخ طوسی رحمته الله در الاستبصار، ص ۱۸۰.

قبورهم. فلا یبقی میت فی شرق و لافی غرب و لافی برو لافی بحرلاً و منکرو نکیر
یسألانه عن ولایه علی أمير المؤمنین بعد الموت، یقولان للمیت: من ربک؟ و ما دینک؟
و من نبیک؟ و من إمامک؟^{۸۸}

روایت تفسیری مذکور، برخی از آیات قرآن را به موضوع سؤال‌های برزخی درباره امام تأویل
می‌کند. این روایت در ادامه، بیان می‌دارد که در شرق و غرب و خشکی و دریا هیچ مرده‌ای
نیست که از سؤال‌های برزخی درباره امام معاف گردد. عبارات عام «میت»، «شرق و غرب» و
«برو بحر» در سیاق منفی روایت، این تصور را برای خواننده رقم می‌زند که همه مردگان مورد
سؤال‌های برزخی قرار می‌گیرند؛ چنان‌که برخی با استناد به همین روایت، مخاطبان
سؤال‌های برزخی را عموم مردم دانسته‌اند؛^{۸۹} اگرچه این سؤالات شدت و ضعف دارد و برخی
کمتر و برخی بیشتر مورد سؤال قرار می‌گیرند.^{۹۰}

اما این روایت، بر فرض صحت سندی و دلالتی، باید در کنار دیگر احادیث هم‌خانواده‌اش
قرار بگیرد. زمانی که این حدیث مفرد با هدف صدور متفاوت از تعیین مخاطبان
سؤال‌های برزخی در کنار احادیث «یلهی عنهم» با سند مستفیض و هدف صدور تعیین
مخاطبان سؤال‌های برزخی قرار می‌گیرد، روایت عام مذکور با احادیث هم‌خانواده «یلهی
عنهم» تخصیص می‌خورد و مخاطبان سؤال‌های برزخی از عمومیت به مؤمنان و کافران
خاص محدود می‌شود.

- ۲-۴. ... عن أبي عبد الله عليه السلام قال: يجيئ الملك منکرو نکیر الی المیت حین یدفن ...
فیسألان المیت من ربک؟ و ما دینک؟ قال: فإذا کان مؤمناً، قال: ... وإذا کان الرجل
کافراً دخلاً علیه ... فیقولان له: من ربک؟ و ما دینک؟ ... فیقول: ...^{۹۱}
- ۳-۴. ... عن عمرو بن الأشعث أنه سمع أبا عبد الله عليه السلام يقول: یسأل الرجل فی قبره، فإذا
أثبت فسح له فی قبره سبعة أذرع وفتح له باب إلى الجنة وقيل له: نم نومه العروس
قریر العین.^{۹۲}
- ۴-۴. عن محمد بن احمد الخراسانی، عن أبيه، رفعه قال: قال أبو عبد الله عليه السلام: یسأل المیت

۸۸. الیقین، ص ۴۱۰-۴۱۱؛ بحار الانوار، ج ۶، ص ۲۱۶؛ مناقب ابن شهر آشوب، ج ۲، ص ۲۷۶؛ شواهد التنزیل لقواعد
التفضیل، ج ۲، ص ۴۱۸.

۸۹. معاد و عدل یا مراحل نهایی بشر، ص ۹۵.

۹۰. تفسیر موضوعی قرآن کریم (معاد در قرآن)، ج ۴، ص ۲۱۴.

۹۱. الکافی، ج ۳، ص ۲۳۶۷-۲۳۷.

۹۲. همان، ص ۲۳۸.

فی قبره عن خمس، عن صلاته و زکاته و حجه و صیامه و ولایته ایانا أهل البیت، فتقول الولایه من جانب القبر للأربع: ما دخل فیکن من نقص فعلی تمامه.^{۹۳}

در روایات مذکور، تعابیر عام «المیت» و «الرجل» حاکی از آن هستند که همه انسان ها پس از مرگ در عالم برزخ، مورد سؤال واقع می شوند. این تعابیر عام، زمینه برداشت های عام و کلی از روایات را فراهم کرده اند تا برخی سؤال های برزخی را به همه نسبت بدهند.

۵-۶... عن یحیی بن عبدالله: سمعت أبا عبدالله علیه السلام یقول: ما علی أهل المیت منکم أن یدرؤوا عن میتهم لقاء منکر و نکیر؟ قلت: کیف یصنع؟...^{۹۴}

این روایت بازماندگان را به تلقین مرده سفارش می کند تا شب اول قبر بر مرده دشوار نگذرد. ظاهراً عام بودن دو واژه «المیت» و «میتهم» در روایت مذکور نشان می دهد که سؤال های برزخی عمومیت دارد و از همگان پرسیده می شود؛ چنان که برخی از محدثان با استناد به عبارت «وسؤال منکر و نکیر فی القبر حق» در دعای «تلقین میت» حمل این عبارت بر برخی مردگان را خلاف ظاهر روایت شمرده اند.^{۹۵}

تعارض موجود میان این روایت با روایات «یلهی عنهم» نشان می دهد که باید به دنبال راهی برای رفع تعارض موجود شد و آن تخصیص روایات فوق به احادیث «یلهی عنهم» است.

۵. نتیجه گیری

این پژوهش با تمرکز بر روایات «یلهی عنهم»، گزاره هایی علمی را ناظر به موضوع سؤال در عالم برزخ تأکید یا تأسیس می کند. برخی از این گزاره ها عبارت اند از: روایات «یلهی عنهم» روایات صحیحی هستند و از مقبولیت قابل توجهی برخوردار هستند.

قرائت روایات «یلهی عنهم» با من موصوله صحیح و با من جاره نادرست است و با معنا و مقصود روایات ناسازگار است.

شیعیان خالص، روشن ترین مصداق مؤمنان خالص هستند.
رد کنندگان ولایت، مصداق روشن «من مَحْضُ الْکُفْرِ» است.

۹۳. همان، ص ۲۴۱.

۹۴. همان، ص ۲۰۱.

۹۵. المسائل السرویة، ص ۳۲۲.

رویکردانی و صرف نظر از پرسش از انسان‌های «یلهی عنهم» در عالم برزخ، بدان جهت است که آن‌ها به جهت ضعف فکری و علمی، شایسته سؤال از ایمان نیستند. انسان‌های «یلهی عنهم» کسانی هستند که در طول زندگی به دینشان توجه کافی نداشتند و بیشتر به معاش و امور دنیوی توجه می‌کردند. مصادیق «یلهی عنهم» در عالم دنیا، به زندگی جاهلانه تن دادند و با درپیش گرفتن تقلید محض، از تفکر باز ماندند. موضوع سؤال در برزخ، بحثی متفاوت از ثواب و عذاب و فشار قبر است. همه اهل برزخ دارای حیات هستند و از نعمت‌ها و نعمت‌های برزخی برخوردار می‌باشند. برخی از روایات دال بر عمومی بودن سؤال قبر، روایات غیر مصرّحی هستند که با روایات صریح «یلهی عنهم» تخصیص می‌خورند.

۶. کتابنامه

- أساس البلاغه، جازالله ابی القاسم محمود بن عمر زمخشری، قاهره: دارومطابع الشعب - الإتحاد القومي، ۱۹۶۰م.
- انسان از مرگ تا برزخ، نعمت الله صالحی حاجی آبادی، قم: مهر خوبان، چهارم، ۱۳۸۲ش.
- انسان در عالم برزخ، محمد مظاهری، تهران: دارالفکر، اول، ۱۳۸۸ش.
- الأنوار الساطعه فی شرح زیاره الجامعه، جواد بن عباس کربلائی، بیروت: الاعلمی، اول، ۱۴۲۸ - ۲۰۰۷م.
- أوائل المقالات، محمد بن محمد مفید، محقق: ابراهیم انصاری، بیروت: دارالمفید، دوم، ۱۴۱۴ق/ ۱۹۹۳م.
- بحار الأنوار الجامعه لدرر أخبار الأئمه الاطهار، محمد باقر بن محمد تقی مجلسی، تصحیح: یحیی العابدی، بیروت: الوفاء، دوم، ۱۴۰۳ق/ ۱۹۸۳م.
- برزخ و معاد از دیدگاه قرآن و روایات، محمد عظیم محسنی دایکندی، قم: آشیانه مهر، اول، ۱۳۹۱ش.
- برزخ، پژوهشی قرآنی و روایی، علی محمد قاسمی، قم: مؤسسه امام خمینی علیه السلام، ۱۳۸۸ش.
- تاج العروس من جواهر القاموس، محمد مرتضی حسینی زبیدی، تحقیق: علی هلالی و علی سیری، بیروت: دارالفکر، ۱۴۱۴ق.
- التبیان فی تفسیر القرآن، محمد بن حسن طوسی، بیروت: دار احیاء التراث العربی، اول،

- بی تا.
- التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، حسن مصطفوی، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، اول، ۱۴۱۷ق.
- ترتیب إصلاح المنطق، یعقوب بن اسحاق اهوازی ابن سکیت، تعلیق: محمد حسن بکائی، مشهد: آستان قدس رضوی، اول، ۱۴۱۲ق.
- تصحیح الاعتقادات الامامیه، محمد بن محمد مفید، محقق: حسین درگاهی، قم: کنگره شیخ مفید، ۱۴۱۴ق.
- تعلیقه علی معالم الأصول، سید علی موسوی قزوینی، قم: النشر الاسلامی، اول، ۱۴۲۱ق.
- تفسیر القمی، علی بن ابراهیم قمی، محقق: طیب موسوی جزائری، قم: دارالکتاب، سوم، ۱۳۶۳ش.
- تفسیر کبیر منهج الصادقین فی الزام المخالفین، ملافتح الله کاشانی، بی جا، چاپخانه محمد حسن علمی، ۱۳۳۳ش.
- تفسیر موضوعی قرآن کریم (معاد در قرآن)، عبدالله جوادی آملی، قم: اسراء، نهم، ۱۳۹۱ش.
- تفسیر نور الثقلین، عبد علی بن جمعه عروسی حویزی، تصحیح و تعلیق: سید هاشم رسولی محلاتی، قم: اسماعیلیان، چهارم، ۱۴۱۲ق/ ۱۳۷۰ش.
- تنزیه الشیعه الإثنی عشریه عن الشبهات الواهیة، ابوطالب تجلیل تبریزی، بی جا، بی نا، دوم، ۱۴۱۵ق.
- حق الیقین فی معرفه اصول الدین، سید عبدالله شبر، تهران: اعلمی، ۱۳۵۲ش.
- الحکمه المتعالیه فی الأسفار العقلیه الأربعة، صدرالدین محمد شیرازی، بیروت: داراحیاء التراث العربی، سوم، ۱۹۸۱م.
- حیات پس از مرگ؛ تحقیقی در حیات برزخی، علی محمد اسدی، قم: بوستان کتاب، اول، ۱۳۶۱ش.
- حیاة ما بعد الموت، سید محمد حسین طباطبایی، مراجعه و تعلیق: سید علی القصیر، کربلاء: العتبة الحسینیة المقدسة، اول، ۱۴۲۹ق/ ۲۰۰۸م.
- دانش درایه الحدیث، محمد حسن ربانی بیرجندی، مشهد: دانشگاه رضوی، اول، ۱۳۸۰ش.
- دایرة المعارف تشیع، سید جواد صدر و دیگران، تهران: سازمان دایرة المعارف تشیع، ۱۳۶۸ش.

- درسنامه فهم حدیث، عبدالهادی مسعودی، قم: زائر، سوم، ۱۳۹۱ ش.
- رهیافتی تحلیلی بر فهم حدیث، ابراهیم ابراهیمی، اراک: دانشگاه اراک، ۱۳۹۳ ش.
- زندگی جاوید یا حیات اخروی، مرتضی مطهری، تهران: صدرا، بیست و یکم، ۱۳۸۵ ش.
- سرمایه ایمان، ملاعبدالرزاق لاهیجی، به کوشش صادق صادقی لاریجانی، بی جا، الزهراء، سوم، ۱۳۷۲ ش.
- شواهد التنزیل لقواعد التفضیل، ابوالقاسم عبیدالله عبدالله حاکم حسکانی، تصحیح: محمد باقر محمودی، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، اول، ۱۴۱۱ ق/ ۱۹۹۰ م.
- الشواهد الربوبیه فی المناهج السلوکیه، صدرالدین محمد شیرازی، تعلیق و تصحیح سید جلال الدین آشتیانی، تهران: ستاد انقلاب فرهنگی - مرکز نشر دانشگاهی، بی تا.
- الصحاح، اسماعیل بن حماد جوهری، تصحیح: أحمد عبد الغفور عطار، بیروت: دارالعلم للملایین، چهارم، ۱۴۰۷ ق.
- عالم برزخ در چند قدمی ما، محمد محمدی اشتهااردی، تهران: نبوی، پنجم، ۱۳۷۵ ش.
- العین، خلیل فراهیدی، تصحیح مهدی مخزومی - ابراهیم سامرائی، بی جا، دارالهجره، دوم، ۱۴۱۰ ق.
- فرهنگ اصطلاحات علم کلام، مسلم محمدی، قم: دفتر نشر معارف، ۱۳۹۰ ش.
- فرهنگ علم کلام، احمد خاتمی، تهران: صبا، اول، ۱۳۷۰ ش.
- الفروق اللغویه، أبی هلال عسکری، قم: نشر اسلامی، اول، ۱۴۱۲ ق.
- الفصول المهمه فی أصول الأئمه، محمد بن حسن حر عاملی، تحقیق محمد بن محمد حسین قائینی، قم: نگین، اول، ۱۴۱۸ ق/ ۱۳۷۶ ش.
- القاموس المحيط، محمد بن یعقوب فیروزآبادی، بی جا، بی نا، بی تا.
- الکافی، محمد بن یعقوب کلینی، تصحیح و تعلیق: علی اکبر غفاری، تهران: دارالکتب الاسلامیه، چهارم، ۱۳۶۵ ش.
- کفایه الأصول، محمد کاظم آخوند خراسانی، قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام لإحياء التراث، اول، ۱۴۰۹ ق.
- لسان العرب، ابن منظور، قم: ادب الحوزه، ۱۴۰۵ ق.
- لوامع صاحبقرانی، محمد تقی مجلسی، قم: اسماعیلیان، اول، ۱۳۷۳ ش.
- لثالی الاخبار، محمد نبی تویسرکانی، قم: مکتبه المحدثی، بی تا.
- مبانی رفع تعارض اخبار از دیدگاه شیخ طوسی رحمته الله در الاستبصار، سید علی دلبری، مشهد:

- دانشگاه علوم اسلامی رضوی، اول، ۱۳۸۶ ش.
- مجمع البحرين، فخرالدین طریحی، تهران: مرتضوی، دوم، ۱۳۶۲ ش.
- مجمع البیان فی تفسیر القرآن، فضل بن حسن طبرسی، تهران: ناصر خسرو، سوم، ۱۳۷۲ ش.
- المسائل السرویه، محمد بن محمد مفید، تصحیح صائب عبد الحمید، بیروت: دار المفید، دوم، ۱۴۱۴ ق/ ۱۹۹۳ م.
- مستدرک سفینه البحار، علی نمازی شاهرودی، تحقیق و تصحیح: حسن بن علی نمازی، قم: النشر الاسلامی، ۱۴۰۵ ق.
- معاد در نگاه عقل و دین، محمد باقر شریعتی سبزواری، قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، ۱۳۸۰ ش.
- معاد و عدل یا مراحل نهایی بشر، محمد علم الهدی، تهران: کتابخانه افتخاریان، دهم، بی تا.
- معانی الأخبار، محمد بن علی بن بابویه صدوق، تصحیح و تعلیق: علی اکبر غفاری، قم: نشر اسلامی، ۱۳۷۹ ق/ ۱۳۳۸ ش.
- معجم مقاییس اللغه، احمد بن فارس، تصحیح: عبد السلام محمد هارون، قم: مکتبه الاعلام الاسلامی، ۱۴۰۴ ق.
- المفردات فی غریب القرآن، ابوالقاسم حسین بن محمد راغب اصفهانی، بی جا، نشر الكتاب، ۱۴۰۴ ق.
- من لا یحضره الفقیه، محمد بن علی بن بابویه صدوق، تصحیح و تعلیق: علی اکبر غفاری، قم: نشر اسلامی، بی تا.
- مناقب ابن شهر آشوب، محمد بن علی ابن شهر آشوب ساروی مازندرانی، تصحیح: لجنة من اساتذة النجف، نجف: الحیدریه، ۱۳۷۶ ق/ ۱۹۵۶ م.
- منهاج البراعه فی شرح نهج البلاغه، حبیب الله هاشمی خویی، تصحیح: سید ابراهیم میانجی، تهران: بنیاد فرهنگ امام المهدي ﷺ، چهارم، بی تا.
- المیزان فی تفسیر القرآن، سید محمد حسین طباطبایی، بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات، دوم، ۱۳۹۰ ق.
- النهایه فی غریب الحدیث والأثر، مجد الدین ابن اثیر، تصحیح: طاهر أحمد الزاوی - محمود محمد الطناحی، قم: اسماعیلیان، چهارم، ۱۳۶۴ ش.
- الوافی، محمد فیض کاشانی، تصحیح: مرکز التحقیقات الدینیة والعلمیة فی مکتبه الإمام

- أمیر المؤمنین علی علیه السلام، اصفهان: مکتبه الامام أمیر المؤمنین علی علیه السلام، اول، ۱۴۱۶ق/۱۳۷۴ش.
- الولادات الثلاث، علی کورانی عاملی، بی جا، المظفر، ۱۴۳۳ق.
- الیقین، سید بن طاووس، تحقیق: انصاری، قم: مؤسسه دارالکتاب (جزائری)، اول، ۱۴۱۳ق.
- «بررسی تطبیقی دیدگاه ارائه شده درباره آیات برزخ»، طیبه پاسبان، کارشناسی ارشد، علوم قرآن و حدیث، راهنما: مرتضی ایروانی، مشهد: دانشگاه فردوسی، ۱۳۹۴ش.
- «بررسی نظر شیخ مفید رحمته الله پیرامون حیات برزخی»، احمد احمدی، مجموعه مقالات کنگره شیخ مفید، شماره ۲.
- «رابطه ایمان و معرفت از دیدگاه علامه مصباح یزدی»، سید مصطفی میرباباپور، نشریه حکمت/اسلامی، سال چهارم، تابستان ۱۳۹۶ش، ش ۲.
- «سؤال در برزخ و قیامت»، بی بی زهرا سیدالحسینی طبسی، راهنما: عباس جوارشکیان، مشاور: محمد رضا ارشادی نیا، فلسفه و کلام/اسلامی، گرایش کلام اسلامی، مشهد: دانشگاه فردوسی، ۱۳۹۴ق/۲۰۱۵م.
- «نسبت عدالت و اخلاق در نهج البلاغه»، مصطفی دلشاد تهرانی، حدیث اندیشه، دانشگاه قرآن و حدیث، پاییز و زمستان ۱۳۹۰ش، ش ۱۲.